

LOZAN ANTLAŞMASI GEREĞİNCE GİRİT'TEN TÜRKİYE'YE GÖÇÜN BASINA YANSIYAN YÖNLERİ

Muhammet SARI*

Ayşegül CAN**

Öz

1923 yılında Türk-Yunan Hükümetleri arasında imzalanan Mübadele Antlaşması Lozan Konferansı'nın ilk aşamasında görüşülen ve karara bağlanan bir konu olmuştur. Bu antlaşmaya göre Yunanistan'daki Müslüman nüfus ile Türkiye'deki Ortodokslar karşılıklı olarak yer değiştirecekti. Nüfus değişiminin yapılacağı yerlerden birisi de Girit adasıdır. Bu adadan yaklaşık 25-30 bin civarında Müslüman Türk nüfusun göçü öngörülmektedir. Girit'in Kandiye, Resmo ve Hanya gibi şehirleri göçün en yoğun yaşandığı yerlerdir.

Çalışmada göçlerin başlamasıyla Yunan hükümetinin Girit'teki Müslüman Türk muhacirlere uyguladığı baskı politikası ve bu durumun Türk basınına yansıyan yönlerini ele almak amaçlanmıştır. Yunan hükümeti, burada yaşayan Türk muhacirlerin mallarını ve mülklerini satmaya vakit bulamadan göç etmelerini sağlamak için baskı ve zulüm politikası takip etmiştir. Bu muhacirler Edremit, Ayvalık, Darıca, Gemlik, Mudanya, Bodrum gibi genellikle zeytin yetiştiriciliğinin ağırlıkta olduğu yerlere yerleştirilmişlerdir. Bu çalışmada Ahenk, Tanin, Vatan, Vakıf, Hâkimiyet-i Milliye, İleri gibi gazetelerden istifade edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Girit, Mübadele, Göç, İskân, Türk-Yunan ilişkisi.

THE DIRECTIONS OF MIGRATION FROM CRETE TO TURKEY REFLECTED IN THE PRESS ACCORDING TO THE TREATY OF LAUSANNE

Abstract

In 1923, the Turkish-Greek Governments signed the Treaty of Lausanne, which was discussed and decided in the first phase of the Lausanne Conference. According to the signed agreement between Greece and Turkey, Muslim population living in Greece and the Orthodox population living in Turkey were going to be exchanged. One of the places for the exchange of population is the island of Crete. It was foreseen that approximately 25-30 thousand Muslim Turks would migrate from this island. The cities of Crete such as Candi, Rethymno and Cana were the most intense places where migration happened.

* Doç. Dr., Aksaray Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü Sosyal Bilgiler Eğitimi Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi, (m.sari@hotmail.com).

** Okutman, Aksaray Üniversitesi, Ortaköy Meslek Yüksekokulu, (aysegulesilcan@gmail.com).

It was aimed to address the pressure of the Greek government on the Muslim Turkish immigrants in Crete and the direction of this situation reflected in the Turkish press. The Greek government followed a policy of oppression on the Turkish immigrants in order to ensure that they could emigrate without the time to sell their goods and property. These immigrants settled in places where the olive cultivation was generally important, such as in Edremit, Ayvalık, Darıca, Gemlik, Mudanya, Bodrum. In this study, newspapers such as Ahenk, Tanin, Vatan, Zaman, Hâkimiyet-i Milliye, İleri have been used.

Keywords: Crete, Exchange, İmmigration, Settlement, Turkish-Greek Relationship.

Giriş

Girit insanlık tarihi için önemli bir yere sahiptir. Çünkü adanın coğrafi özellikleri ve konumu, üzerinde pek çok medeniyetin yaşamasına yol açmıştır¹. Ada, Akdeniz'i Ege denizinden ayıran bir konumda olup 8259 km² alanı kaplamaktadır. Batı-doğu istikametinde uzunluğu yaklaşık 260 km, genişliği ise 15-50 km arasında değişmektedir. Yüzey şekilleri açısından oldukça parçalanmış bir yapıya sahiptir. Mora yarımadası ile Anadolu'nun güneyindeki Toros sıra dağları açısından bir bağ oluşturmaktadır². Girit adası, önemli limanlara sahip olup, bu limanları ticari açıdan mühim bir avantaj oluşturmuştur. Kisamo, Suda, Hanya, Selino, Resmo, Kandiyeye, St Nikola, Granbosa bu limanlardan bazılarıdır³. Bu yönüyle Girit adasının denizlere hâkim bir konumda bulunduğu ve önemli bir ticari merkez olduğu söylenebilir. Bu durum, beraberinde pek çok ülkenin bu coğrafyaya olan ilgisini artırmıştır.

Ada'nın Müslümanlarla tanışması ilk defa Emeviler döneminde olmuştur. Doğu Roma İmparatorluğu hâkimiyetinde bulunan Kıbrıs ve Rodos adaları 664 yılında İslam orduları tarafından fethedilince, Girit üzerine akınlar yapılmıştır. Ancak bu akınların bir netice vermesi Harun Reşit zamanında adanın bir kısmının zapt edilmesine dek sürmüştür. Adanın tamamının fethi, Abbasi halifelerinden Me'mun devrinde gerçekleşmiştir. Ada Müslümanların hâkimiyetinde bir buçuk asır kaldıktan sonra tekrar Bizans'ın eline geçmiştir. IV. Haçlı Seferi'nde Bizans toprakları paylaşıldığında Girit, 1202 yılında Montferrat Markisi Boniface'ın payına düşmüştür. O da adayı Venediklilere satmıştır⁴. 1669 yılında ise Fazıl Ahmet Paşa tarafından bu ada Osmanlı topraklarına dâhil edilmiştir⁵. Bu tarihten itibaren Girit 200 yıldan biraz daha fazla Osmanlı hakimiyetinde kalacaktır.

1 Arif Müfid Tansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara, 2011, s. 7.

2 Cemal Tükin, "Girit" *İslam Ansiklopedisi*, C. 14, İstanbul, 1996. s. 85.

3 Ali Cevad, *Memâlik-i Osmâniyye'nin Târih ve Coğrafya Lugâtı*, C. III, İstanbul, 1314, s. 662.

4 Mehmet Ali Beyhan, "Girit'e Dair Önemli Bir Kaynak: Mahmut Celaleddin Paşa'nın Girit İhtilali Tarihi", *Sosyoloji Dergisi*, S. 22, 2011, s. 134.

5 Hüseyin Hıfzı, *Girit Vekayii*, Dersaadet 1326, s. 1.

Girit'in Osmanlı hakimiyetine geçmesinden mübadeleye kadar olan süreçte buradaki Müslüman nüfusu azaltma ve Rum nüfusu çoğunluk gösterme politikası ile çeşitli zamanlarda Müslüman göçleri yaşanmıştır. Haliyle bu göç süreci Türk basınında yer almıştır. 1923 yılı sonundan itibaren 1924 yılı boyunca mübadelenin hemen tüm aşamalarına gazete sütunlarında yer verilmiştir. Çalışmada esas alınan süreli yayınlar; Ahenk, Hakimiyet-i Milliye, İleri, Vakit, Vatan, Tanin, Sırat-ı Müstakim'dir. Basında yer alan manşetlerden bazıları "Mücadele, İskan Mıntıkları, Ne Kadar Müslüman Nakil Edilmiş?, Girit'te Haç Takılan Camilerimiz, Girit'te Müslümanlar Dört Gözle Anavatana Dönmeyi Bekliyor" gibi orada yaşanan olaylar ile göç süreci hakkında bilgi vermektedir. Bu gazetelerin seçilmesindeki maksat, Girit ile ilgili haberlerin çoğunlukla bu yayın organlarında ele alınmış olmasıdır. Bu haberlerin hazırlanış şekli birbirinden farklı olmakla birlikte, kimi gazetelerin muhabirlerini bizzat Girit'e mücadele esnasında burada bulunan Müslümanların durumunu haber yapmaları için gönderdikleri, kimi gazetelerin ise henüz mücadele ile gelememiş, evleri ve malları ellerinden alınmış, zor durumda olan mübadillerin gönderdikleri mektupları manşetlerine taşıdıkları görülmüştür. Yine gazeteler İmar ve İskân vekili tarafından yapılan açıklamalardan hareketle Girit ile ilgili haberlere yer vermişlerdir.

Yukarıda bahsedilen gazetelerin yanı sıra, bu mevzunun ehemmiyetine binaen mecliste de bu konuyla alakalı müzakereler yapılmıştır. Bu yüzden Girit ile ilgili istifade edilen diğer resmi süreli yayınlar ise Ayın Tarihi ve TBMM Zabıt Ceridesi olmuştur.

1. Osmanlı Hakimiyetinden Çıkışından Mübadeleye Girit Adası

Girit, Osmanlılar döneminde Hanya, Resmo ve Kandiye olarak üç sancak şeklinde teşkilatlandırılmıştır. Osmanlı idaresinde ayrıcalıklı eyaletlerden olan Girit adasında, önce Kandiye merkez olarak tespit edilmiş, daha sonra adanın dört sancağa ayrılmasıyla birlikte merkez Hanya olarak değiştirilmiştir⁶.

Girit Osmanlı hakimiyetine girmesinin ardından Hristiyan nüfusun yanında Müslüman nüfusun da yerleştiği bir ada haline gelmiştir⁷. Ancak 19.

6 A. Nükhet Adıyeke, "Türk Basınında Girit'in Yunanistan'a Katılması 1908-1913", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S. 1, İzmir, 1991, s. 48.

7 Adada XIX. yüzyıla kadar herhangi bir baskının olmaması, buraya yerleşen Türkler ve Rumlar arasında yoğun bir etkileşimin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bunun sonucunda Rum kadınları ile evlenmeler, doğan çocuklara Rumca isimler verme, Rum geleneklerinin yaygınlaşması gibi durumlar zamanla Türkçe'nin yerini Rumcanın almasına yol açmıştır. Türklerin aleyhine olan bu durum, nüfus olarak da kendini göstermektedir. 1876 tarihi itibarıyla adada yaşayan nüfusun 91.746'sını Müslümanlar, 135.780'ini ise Hristiyanlar oluşturuyordu. Nüfus olarak Hristiyan halkın bu üstünlüğü 1878'de imzalanan Halepa Fermanı ile perçinlenmiştir. 1878 yılında buraya gönderilen Gazi Ahmet Muhtar Paşa ile 16 maddeden oluşan Halepa Sözleşmesi imza edilmiş ve Girit Osmanlı Devleti'nin kontrolünden çıkmaya başlamıştır. Ayrıntılı bilgi için bak Adıyeke a.g.m., s.49; *Salname-i Vilayet-i Girid*, Matbaa-i Vilayet-i Girid, H.1293, M. 1876 s. 131-132; Vecihi ve Rüfekası, *Musavver Tarih-i Harb*, Dersaadet 1315, s. 43-44.

Yüzyılda Osmanlı'nın güçten düşmeye başladığının bariz bir biçimde görülmeye başlamasıyla birlikte, Girit'e de aynı süreçte dış müdahaleler yapılmaya başlanmıştır. Bilhassa, burada Osmanlı hakimiyeti altında olan Rumları Türklerden ayırma fikrinin ortaya atılmasında Fransız İhtilali'nin uyandırdığı milliyetçilik fikri ve buna bağlı olarak hareket eden Etniki Eteryia Cemiyeti ve Rusya'nın etkisi büyüktür. 1821 Mora İsyanı ile başlayan ve Yunanistan'ın bağımsızlığı ile sonuçlanan süreçten Girit'in de etkilendiği görülmüştür. Nitekim 1821 yılının Temmuz ayında Girit'in Hanya ve İsfakya sancağının dağlık bölgelerinde ilk isyan başlamıştır. Osmanlı Devleti uzun bir zaman isyanı bastırmaya çalışmıştır. 1825'te Sisam Adası'nda da isyan çıkması üzerine Girit ve Mora valiliklerini almak koşuluyla Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa, isyanı bastırmak üzere iş başına getirilmiştir. İsyan 1827 yılında bastırılabilmiştir. Girit ve Mora'ya Mehmet Ali Paşa gibi bir valinin gelmesini çıkarlarına ters gören Rusya ve İngiltere, 4 Nisan 1826 tarihli Petersburg Protokolü ile Mora Rumlarının özerk bir şekilde Osmanlı Devleti'ne vergi verir bir duruma gelmelerini ve Mora ile Teselya'daki Türklerin sınır dışı edilmesini kararlaştırmışlardır. 6 Temmuz 1827'de İngiltere, Fransa ve Rusya arasında imzalanan Londra Antlaşması, 20 Ekim 1827'de Navarin'de Osmanlı donanmasının adı geçen devletlerce yakılması, 14 Eylül 1829 tarihli Edirne Antlaşması, 3 Şubat 1830'da Rusya, İngiltere ve Fransa arasında yapılan Londra Protokolü gibi özellikle üç büyük devletin müdahalesi Yunanistan'ın bağımsız olmasında önemli rol oynamıştır. Sonuç olarak Yunanistan 24 Nisan 1830 tarihinde bağımsızlığına kavuşmuştur⁸.

Yunanistan'ın bağımsız olmasından sonra Giritli Rumlar, adanın Yunanistan'a ilhakı için harekete geçmişler ve yeniden isyan etmişlerdir. 1831 yılında isyanı bastırma görevi yeniden Mehmet Ali Paşa'ya verilmiştir⁹. 1858'de de isyana kalkışan Giritli Rumlar, 1866 yılında Yunanistan, Rusya ve Fransa'nın kışkırtması ile adanın Yunanistan'a ilhakı amacıyla tekrar bir ayaklanma daha çıkarmışlardır. Yunanistan'da kurulan dernekler vasıtasıyla adadaki isyana para ve silah yardımı gönderilmiştir. Giritli isyancılar burada bulunan Fransa ve Rusya konsoloslarına sanki Müslüman ahali adada bulunan Hristiyanlara zulüm ediyormuş gibi şikâyetlerde bulunarak, olayın Müslüman Hristiyan anlaşmazlığı şeklinde görünmesini amaçlayarak şikâyetlerde bulunmuşlardır.¹⁰ Devreye büyük devletlerin tekrar girmesiyle Osmanlı devleti 1866-69 yılları arasındaki isyanda denge politikası takip etmek zorunda kalmıştır¹¹.

8 Zekeriya Türkmen, "Girit Adasını Osmanlı İdaresinden Ayırma Çabaları: Yunan İsyanını Takip Eden Dönemdeki Gelişmeler (1821-1869)", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, C.1, S.3, s.222,224; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi (Nizamı-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri 1789-1856)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1988, s.115,129,136.

9 Türkmen, *a.g.m.*, s.226.

10 Bilal Karabulut, "Osmanlı'nın Zor Sınavı: Fransa'nın Tutarsız Politikaları Ekseninde Girit İsyanı (1866-1869)", *Karadeniz Araştırmaları*, S.16, Kış 2008, s.82.

11 Musa Gümüş, "Osmanlı Devleti'nde Güç ve Siyaset: Namık Kemal'e Göre 1866-1869 Girit İsyanı ve Osmanlı Devleti", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (SUTAD)*, S. 39, Bahar 2016, s.91,92.

1896 yılında başlayan Girit isyanı ve akabinde 1897 tarihli Türk-Yunan savaşı adaya muhtariyet verilmesine sebep olmuştur. İngiltere, Fransa, Rusya ve İtalya'nın adaya muhtariyet verilmesi yönündeki baskısı başarılı olmuş ve Osmanlı Devleti'nin bu savaşta galip gelmesi bu durumu engellemeye yetmemiştir¹². Osmanlı sınırları içinde bu durum kamuoyundan gizlenmeye çalışılmıştır. Bu gizleme telaşı basındaki sansürün daha da artmasına sebep olmuştur¹³.

Büyük Devletlerin baskısı neticesinde Girit'e muhtariyet verilmesi aslında sonun başlangıcıdır. Zira adaya muhtariyet verilmesi aynı zamanda adanın Yunanistan'a ilhaki için on beş yıl alacak olan bir süreci de beraberinde getirmiştir¹⁴. İngiltere, Fransa, İtalya buraya bir komiser tayin etmişlerdir. Bu komiser ise Yunan kralının oğlu Prens Yorgi'ydi. Öyle ki bundan sonra adanın Hristiyan halkı bu ümidin bir gün gerçek olacağını hatırlarından çıkarmayacaktır¹⁵. Burada yaşayan Müslüman ahali baskı ve zulüm ile yıldırılmak suretiyle adadan uzaklaştırılarak evlerinden ve mallarından vazgeçmek suretiyle göç etmek durumunda bırakılacak böylece Hristiyan nüfus yoğunluğu tamamıyla temin edilmiş olacaktı.

Tahmisci-zâde *Girit Hatıraları* adlı eserinde, 1898 yılının Ekim ayında Türk askerlerinin adadan ayrılışının ardından Müslümanlara baskı ve eziyetlerin arttığını hatta Müslümanların katledildiğini belirtmiştir. Ona göre bütün bunları gerçekleştiren yalnızca Yunanlılar değil aynı zamanda Almanlar, İngilizler ve Fransızlardır. Bu devletlerin Müslümanların katledilmesine göz yumdukları gibi Müslümanların Hristiyanları katlettiği yalanını ortaya atarak adaya ayak bastıklarını söylemiştir¹⁶. II. Meşrutiyet'in ilanı ve Abdülhamit'in tahtan indirilmesi sonrasında buradaki durum daha vahim bir hal almıştır. Bu durum karşısında Türk basını her ne kadar tepki gösterse de değişen bir şey olmamıştır.

Basın Girit sorunu ve burada bulunan Müslüman ahali ile yakından ilgilenmiştir. 1908 yılındaki adanın ilhaki ve akabindeki gelişmeler basın tarafından yakından takip edilmiş, adadan gelen haberler ve Avrupa basınındaki gelişmelere önemli ölçüde yer verilmiştir. Hanya'da Yunan bayrağının çekilmesi, bu durum karşısında Osmanlı Hükümeti'nin protestosu ve büyük devletlerin bayrağı indirme girişimleri gazete sütunlarında büyük ölçüde yer bulmuştur¹⁷.

12 Niyazi Ahmet Banoğlu, *Tarihte Girit ve Osmanlılar Dönemi*, Kırmızı Beyaz Yayınları, İstanbul 2005, s. 86.

13 Adıyeke, *a.g.m.*, s. 48.

14 A. Nühket Adıyeke, "Osmanlı Kaynaklarına Göre Türk Yunan İlişkilerinde Girit Sorunu (1896)", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S.3, İzmir, 1993, s. 346.

15 Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sâni Devri Saltanatı: Hayat-ı Hususiye ve Siyaseti*, C. III, Dersaadet, 1327, s. 946.

16 Tahmisci-zâde Mehmed Mâcid, *Girit Hatıraları*, Yay. Haz., İsmet Miroğlu, İlhan Şahin, Kervan Kitap, İstanbul, 1977, s. 38-41.

17 Ayşe Nühket Adıyeke, *Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908)*, TTK Yayınları, Ankara, 2000, s. 297.

Özellikle buradaki halkın maruz kaldığı baskı ve eziyet yabancı basında bile yer bulmuştur.

Cambridge Üniversitesi'nde uzun yıllar eğitimcilik yapmış Halil Hâlid Bey'in "Times" gazetesine gönderdiği ve gazetenin 21 Ekim 1907 tarihli nüshasında yayınlanmış olan mektubunda "Girit'te İngiltere'nin işgali altında bulunan bölgede yapılan zulümler ve rezaletler, diğer yerlerdekinden kat kat fazladır. Rum nüfuzunun tesiri altında kalan Müslümanlar, haklarını ispat gücüne sahip değildir."¹⁸ demektedir. Yine aynı gazetede burada bulunan bir muhabirin ifadesine de yer verilmiştir. Muhabir "Müslümanlar şehirlerde muhasara altında olup, sıkıntı içinde vakit geçiriyorlar. Bir Müslümanın dışarı çıkıp mallarının ne hâlde olduğunu, ekin ve mahsullerinin yerinde durup durmadığını kontrol etmesi hayatına mal olur. Bir ay zarfında soğukkanlılıkla, birçok işkence ve zulümlerle Kandiye'de 8, Resmo'da 1, Hanya'da 2 Müslüman öldürülmüştür ki, bu zulümler Girit Müslümanlarını yok etmek ve adadan firara zorlamak için kasti olarak Rumlar tarafından icra ediliyor."¹⁹ ifadesiyle buradaki katliamı bütün açıklığıyla göz önüne sermiştir.

Sırat-ı Müstakim'de Girit'te hız kazanan vahşetin örnekleri verilmiş ve buna biran evvel tedbir alınmaz ise burada bulunan kırk bin Müslümanın hayatlarını devam ettiremeyecekleri yazılmıştır²⁰. Tanin gazetesi, 1910 yılından itibaren "Hanya'dan Mektup" başlığı altında Girit Müslümanlarından ya da orada bulunan muhabirlerinden gelen ve Giritli Müslümanların vaziyetlerini bildiren mektupları yayınlamıştır. Bu mektuplar genel anlamda, Müslümanların katledilmesi, mallarına ve ırzlarına tecavüz edilmesi gibi haberleri içermektedir. Bu haberlerden birinde Resmo'daki katliam ele alınmış, "Resmo'daki talihsiz Müslüman kardeşlerimizin özellikle son günlerde Hristiyanlar tarafından uğradıkları hunharca saldırılar dayanılmaz bir hal almıştır. Eylül sonlarından bugüne kadar yalnız Resmo sancağında 10 şehit ve 4 yaralı vardır. Bu 14 talihsizin katillerinden bir tanesi dahi olsun yakalanıp da mahkûm edilmemiştir." sözleriyle vaziyetin vahimliği beyan edilmiştir. Fakat son zamanlarda adı geçen sancakta Hristiyanların tecavüzlerinin pek vahşiyane bir hal aldığı, Resmo'ya girmek zorunda kalmış olan bu zavallıların, tabii iş bulamayacaklarından birkaç güne kadar emniyet altına alınmayacak ve bu suretle yerlerine iade ettirilmeyecek olurlarsa, göçten başka bir çareleri kalmayacağı ümitsiz bir şekilde ifade edilmiştir²¹. Bu durum Balkan Harbi'nde daha da şiddetlenmiş ve ada halkının tek çözüm olarak buradan göçü gündeme gelmiştir.

Balkan Savaşı sonrasında Osmanlı Devleti Avrupa'daki topraklarının neredeyse tamamını kaybetmişti. Dolayısıyla bu topraklarda bulunan Müslümanların bir kısmı kendiliğinden Anadolu'ya göç etmişti. Bir kısmı ise Yunanistan'ın bölgede nüfus avantajını ele geçirmek istemesinden dolayı

18 Tahmisci-zâde, a.g.e., s. 56.

19 A.g.e., s. 57.

20 İttihad, "Girit'te Vahşet Yine Başladı", Sırat-ı Müstakim, 17 Haziran 1326, S. 95, s. 300.

21 "Hanya'dan Mektup", Tanin, 8 Şubat 1912, s. 2.

çeşitli baskılar ile bu toprakları terk etmek zorunda bırakılmıştı. Aynı dönemde Edirne, Bursa gibi şehirlerde yaşayan Rumlar ise güvenlik telaşından dolayı Yunanistan'a göç etmişlerdi. Ancak bu kişilerin birçoğu 1914 yılında Yunan ordusu ile birlikte tekrar geri dönmüşlerdir²². Osmanlı Devleti Balkan Savaşları sonucunda 30 Mayıs 1913 tarihinde imzalanan Londra Barış Antlaşması ile Girit adası üzerindeki bütün egemenlik haklarından vazgeçmiştir. 14 Aralık 1913 tarihinde Yunanlılar adaya Yunan bayrağını çekmişler ve adanın Yunanistan'a ilhakını dünyaya ilan etmişlerdir. Adada kalan Giritli Müslümanlar 1924 yılında mübadele ile büyük ölçüde Türkiye'ye göç etmişlerdir²³.

2. Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi Antlaşması ve Girit

Tahmisci-zâde hatıralarında, 1921 tarihinde artık Girit'te Müslümanların şehir dışına çıkamaz hale geldiklerini ve mülklerini yok pahasına satmak zorunda kaldıklarını belirtmektedir. Milli Mücadele sonucunda imzalanan Lozan Antlaşması'nda bulunan Türk-Rum Mübadele Antlaşmasını "*milli başarının bir mahsulü*" olarak tanımlamıştır. Bu antlaşmanın aynı zamanda Girit'te kalan 30.000'den fazla Müslümanı olması kaçınılmaz bir katliamdan kurtardığını yazmıştır²⁴.

Lozan görüşmeleri esnasında, İsmet Paşa ile Yunan temsilcileri arasında bir sözleşme düzenlenmiştir. 18 Teşrin-i Evvel 1912 tarihinden sonra Girit adası da dâhil olmak üzere Yunanistan'ı terk edip o vakitten beri Yunanistan haricinde yaşamış olan Müslümanların, 30 Kanun-i Sani 1923 tarihinde Lozan'da imzalanan Mübadele-yi Ahali Mukavelenamesi²⁵ içeriğinin belirtmiş olduğu hukuklarına bir zarar gelmeyeceğini Yunanistan namına Yunan temsilcileri beyan etmişti. Bu Müslümanlar mallarını serbestçe tasarruf hakkına sahip olacaklardı²⁶.

Mübadele ile Türkiye'ye Girit'ten; 8000'i Hanya'dan, 12.000'i Kandiye'den, 5.000'i Resmo ve Laşit'ten olmak üzere toplam 25.000 kişinin getirilmesi planlanıyordu²⁷. Buna karşı, mübadele sürecinin başlamasıyla birlikte Yunanistan'a bir milyon gibi Yunan Hükümeti'nin yerleştirmesini imkânsız bırakacak sayıda Rum yığılmaya başlamıştı. Yunan Hükümeti, bu duruma çözüm olarak burada yaşayan Türklerin evlerine Türkiye'den gelen Rumları

22 Mehmet Ali Gökaçtı, *Nüfus Mübadelesi Kayıp Bir Kuşağın Hikâyesi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2010, s. 135.

23 Süleyman Beyoğlu, "Girit Göçmenleri (1821-1924)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 2, İstanbul, 2000, s. 136.

24 Tahmisci-zâde, *a.g.e.*, s. 50.

25 Mübadele hususunda detaylı bilgi için bkz: Kemal Arı, *Büyük Mübadele Türkiye'ye Zorunlu Göç 1923-1925*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003; İbrahim Erdal, *Mübadele Uluslaşma Sürecinde Türkiye ve Yunanistan 1923-1925*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2006; *İskan Tarihçesi*, İstanbul Hamit Matbaası, İstanbul, 1932.

26 "Balkan Muhacirlerinin Mübadele'de Vaziyetleri", *Vakit*, 5 Ağustos 1923, s. 1.

27 Muhammed Sarı, *Atatürk Dönemi İç Anadolu Bölgesi'nde İmar-İskân Faaliyetleri (1923-1938)*, ATAM Yayınları, Ankara 2015, s. 35.

yerleştirmeyi düşünmüştür. Bu sebeple Türklerin bir an evvel Türkiye'ye göç etmesi gerektiği aksi takdirde zulümlerin devam edeceği mesajını vermiştir²⁸. Bu durum karşısında hükümet, bütün mallarını Yunanistan'da bırakıp gelmiş olan mübadillerin büsbütün sefil hale düşmelerini önlemek amacıyla onları her türlü vergiden muaf tutma kararını almıştır²⁹. Ancak mübadele işini daha düzenli yürütme zarureti, bu işleri takip edecek bir komisyonun kurulmasını gerektirmiştir.

Mübadele anlaşmasından sonra bu işi yürütmek üzere bir komisyon kurulmuş ve İmar ve İskân Vekili olarak Mustafa Necati Bey görevlendirilmiştir. Mustafa Necati Bey'in görevi sırasında yaklaşık 200.000 kişi Türkiye'ye göç etmiştir. Vekâletin kurulmasından sonra, ülke on yerleşim bölgesine ayrılmıştır. Girit'teki Müslüman nüfus, Türkiye'ye gelmek üzere hazırlıklarını tamamlayıp, kıyı kentlere yığılmıştı. Bu durum sağlık, beslenme ve barınma sorunlarını da beraberinde getirmiştir³⁰.

Göç ile ilgili olarak İmar Vekili yer yer basına demeçler vermiştir. Mustafa Necati Bey, bir gazeteye verdiği beyanatta ilk iş olarak iskân muntikalarını tespit etmek için bu işlerden anlayan kişilerden oluşan bir komisyon kurduklarını ve ilk etapta gelecek olan yüz elli bin kişinin iskân muntikalarını tespit ettiklerini söylemişti. Gelecek kişilerin iskân muntikalarının belirlenmesinde; geldikleri coğrafyanın ikliminin yanı sıra bunların sanatları ve kabiliyetleri göz önüne alınacaktı. Bu kişilere gelir gelmez evlerin verilmesi, kendilerini üretici bir hale getirmek için kabiliyetlerine göre arazi, zeytinlik vermek ve borç para vermek gibi hususların kararlaştırıldığını ifade etmiştir. Gelecek olan yüz elli bin kişinin yirmi bini Selanik'ten olup, bunların içerisinde çiftçi, ipekçi, bahçıvan tüccar vardı. Bu göçmenler Bursa, Tekirdağ, İstanbul ve Rumeli'ye yerleştirilecekti. Girit ve adalardan gelecek olan otuz bin civarındaki kişi de zeytin muntikalarına verilecekti³¹. Bu işleri takip etmek üzere her iki tarafın temsilcilerinin de bulunduğu bir karma komisyon teşkil edilmişti.

Tanın gazetesi mübadele için oluşturulan muhtelit (karma) komisyona³², büyük önem atfetmiştir. Bu muhtelit komisyonlardan tali bir komisyon oluşturulduğunu ve bu tali komisyonların da iki zümreye ayrıldığını yazmıştır. Zümrelerden birincisinin Makedonya'yı dolaşarak mevcut durumu kontrol edeceğini, ikincisinin ise Selanik'e giderek mübadeleye tabi Müslümanlara

28 A.g.e., s. 29.

29 A.g.e., s. 26.

30 Tuğba Eray Biber, "XX. Yüzyılda Yunanistan'dan Türkiye'ye Türk Göçleri", XX-XXI. Yüzyılda Türk Dünyasında Sürgün ve Göç, İstanbul, 2015, s. 310.

31 "İmar Vekili Mebusumuz Necati Bey'in Beyanatı", *Ahenk*, 6 Kanun-ı Evvel 1923, s. 2.

32 Türk hükümeti bir yandan Yunanistan'da bulunan mübadilleri Türkiye'ye getirmek için çalışmalarını sürdürürken, diğer yandan Lozan'da alınan kararla, muhtelit mübadele komisyonu için Türk üyeler tespit edilmişti. Buna göre, Dâhiliye Vekâletinden Tefrik Rüştü Bey, Sıhhiye Vekâletinden Hamdi Bey, Evkaf Vekâletinden Şemsettin Bey ve Maliye Vekâletinden İhsan Bey komisyon üyeliğine tayin edilmişti. "Mübadele Komisyonu Azaları", *Tanın*, 12 Ağustos 1923, s. 1.

yapılan tecavüzleri ve müsadere edilen emlakın iadesi işi ile meşgul olacakları belirtilmiştir³³.

Türkiye'de Mübadele İmar ve İskân Vekâleti tarafından Yunanistan'ın ana topraklarında ve adalarındaki Müslüman mübadilleri anavatana taşımak için gerekli tedbirlerin alınmasının yanı sıra kurumlar ve şirketlerle gerekli anlaşmalar yapılmaktaydı. Bu sırada muhtelit komisyon, mübadelenin 10 Kasım 1923'te başlayacağını açıklamıştı³⁴.

Girit'in Hanya, Resmo ve Kandiye şehirleri yükleme limanları olarak belirlenmişti. Muhacirler gemilere bindirilmeden önce Hilâl-i Ahmer tarafından sağlık taramasından geçirilmiş ve salgın hastalıklara karşı aşılanmışlardır. Yüklemeli limanlarında Hilâl-i Ahmer tarafından kurulan çadırlarda muhacirlerin gemiye binmelerine kadar geçen zamanda barınma ve yiyecek ihtiyaçları karşılanmıştır³⁵.

Yunanistan ve Girit'in de dâhil olduğu adalardan gelecek muhacirlerin iskân mıntıkları olarak; Çatalca, Tekirdağ, Marmara ve Adalar denizi, Antalya, Niğde, Karaman, Konya, Samsun, Amasya, Adana, Tokat ve Malatya belirlenmişti. Bu bölgelerin yetersiz kalması durumunda Doğu illerinden de yer tahsis edilecekti³⁶. Muhacirler için ihraç iskelelerinde, konak yerlerinde, iskân mıntıklarında geçici ve daimi olmak üzere misafirhaneler açılacaktı. Bu hususta misafirhane olmaya elverişli bütün binalar değerlendirilecekti. Emvâl-i metruke ve askeriye yatak ve yorgan alınarak kimsenin dışarıda kalmaması hedeflenmiştir. Ayrıca suların kirli olmasına dikkat edilerek, su tertibatı olmayan yerlerde kaplar üretilmesi kararlaştırılmıştır. İhraç iskelelerindeki büyük misafirhanelerde Hilâl-i Ahmer tarafından onar yataklı birer revir açılacak ve buralarda tıbbi malzeme bulundurulacaktı. Vesikasız hiçbir muhacir misafirhanelere kabul edilmeyecek, kabul edilenler deftere kaydedilecek ve muhacirler misafirhanelerde azami üç gün kalabileceklerdi. Bu müddet içerisinde sıcak yemek, çay vesaire Hilâl-i Ahmer tarafından karşılanacak, mümkün olmazsa devlet tarafından karşılanacaktı³⁷. Bundan sonraki iş muhacirleri Türkiye'ye getirmek için gemilerin ayarlanması gerekiyordu.

Mübadilleri Türkiye'ye taşıyacak gemileri belirlemek için hükümet tarafından ihale açılmıştır. *Lloyd Tristino* kumpanyası ihaleyi kazanan şirketler arasında olmuştur. Ancak kamuoyundan gelen tepkilerden dolayı ihale iptal edilmiş, taşıma işi Seyr-i Sefain İdaresi ile Türk gemilerinden oluşan şirketler birliğine verilmiştir. Mübadillerin Türkiye'ye taşınması için uygun şartları

33 "Mübadele", *Tanin*, 13 Teşrin-i Sani 1923, s. 2.

34 "Mübadele 10 Teşrin-i Sani'den Sonra Başlıyor", *Ahenk*, 21 Teşrin-i Evvel 1923, s. 2; "Mübadele 10 Teşrin-i Sani'den Sonra Başlıyor", *Hâkimiyet-i Milliye*, 16 Teşrin-i Evvel 1923, s. 3.

35 H. Yıldırım Ağanoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanların Makûs Talihi Göç*, Kum Saati, İstanbul, 2001, s.292.

36 "İskân Mıntıkları", *Vakit*, 5 Ağustos 1923, s. 3.

37 *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, 30.10/124.885.4.

sağlayan gemilerden bazılarının isimleri şu şekildedir: *Giresun, Sakarya, İnönü, Altay, Akdeniz, Salih, Teşvikiye, Bahr-i Cedid, Trabzon*³⁸. Bununla birlikte Muhacirleri taşıyacak her bir vapurda bir sağlık heyetinin bulunmasının zorunlu olduğu belirtilmiştir³⁹. O dönemde bu görevi üzerine almış olan Hilâl-i Ahmer, bu vapurlarda çalıştırılmak üzere on doktor, üç sıhhiye memuru, üç hasta bakıcı ve hemşire görevlendirmişti⁴⁰. Hilâl-i Ahmer'in sağlık yardımlarının yanında muhacirlerin yiyecek, içecek, giyecek ve barınma gibi ihtiyaçlarının da göz önünde bulundurduğu basındaki haberlerden anlaşılmaktadır.

Tanin gazetesi neredeyse her sayısında muhacirlerin durumuna değiniyordu. Gazetenin haberine göre, Hilal- i Ahmer mevsim dolayısıyla zor durumda kalan muhacirlere beş yüz çadır göndermişti. Muhacirlerin vaziyetinin perişan olduğunu ancak salgın hastalık dedikodularının doğru olmadığını, Tuzla'ya inen muhacirlerin bir kısmının Bursa'ya gönderilirken bir kısmının ise Trakya'ya gönderileceği⁴¹ de bu haberler arasındaydı. Bu esnada Mübadele Komisyonu da İstanbul ve çevresindeki emvali metrukenin iskâna uygun duruma getirmek için icaba sarf ediyordu. Misafirhanelerde bulunan muhacirlerden bir sanat sahibi olanlar civar vilayetlere gönderilmekte yüz elli, iki yüz kuruş yevmiye ile çeşitli işlerde istihdam edilmek suretiyle⁴² devletin üzerindeki yük hafifletilmeye çalışılıyordu.

İstanbul'da, gelecek muhacirlerin iskânı için Şişli ve Beyoğlu dâhilindeki emval-i metrukede hazırlıklar başlamıştı⁴³. Mübadele-i Ahali Muhtelit Komisyonu vasıtasıyla Türkiye'ye 5 Şubat'a kadar 56.917 Müslüman nakil edilmiştir⁴⁴. Adalardan veya Yunanistan'ın çeşitli şehirlerinden gelecek olan muhacirler de müthiş bir baskı ve eziyet altında olduklarından bir an evvel göç etme niyetindeydiler. Buradaki baskı ve eziyetler sadece yerelde değil hükümet nezdinde de olduğu için Müslüman halkın can ve namuslarını korumaları adeta imkânsız bir hal almış durumdaydı. Genelde Yunanistan ve özelde Girit adasında yaşayan Müslüman halkın maruz kaldığı baskı ve eziyet Türk basınında sıkça işlenmiştir.

Rum basını ise İstanbul Rumlarının mübadelesinin erteleneceğine dair bazı haberler neşrediyordu. Ancak gerek İstanbul ve Anadolu'daki mübadeleye tabi Rumların ve gerek Yunanistan'dan gelecek Müslümanların Ekim ayına kadar yerlerine sevkleri ve mübadelenin tamamlanması düşünülüyordu⁴⁵.

38 Gökacı, *a.g.e.*, s. 147.

39 "Muhacirlerin Suret-i Nakilleri", *Tanin*, 28 Kanun-ı Evvel 1923, s. 2.

40 "Muhacirleri Getirecek Vapurlara Doktor", *Tanin*, 6 Kanun-ı Sani 1924, s. 3.

41 "Hilal-i Ahmer Selanik'e Beş Yüz Çadır Gönderdi", *Tanin*, 28 Kanun-ı Evvel 1923, s. 1.

42 "Emval-i Metruke ve Muhacirler", *Tanin*, 4 Şubat 1924, s. 3.

43 "Muhacirler İçin İstihzarat", *Tanin*, 10 Şubat 1924, s. 2.

44 "Ne Kadar Müslüman Nakil Edilmiş", *Tanin*, 10 Şubat 1924, s. 2.

45 "Mübadele-i Ahali Teşrin-i Evvel'de Bitecek", *Tanin*, 18 Mayıs 1924, s. 1.

3. Mübadele Sürecinde Girit Halkına Yunanların Tutumu

Basında Girit'teki göçü takip eden muhabirler ve onların izlenimleriyle birlikte buradaki Müslüman halkın çeşitli vesilelerle gazetelere verdiği beyanat ya da mektuplar da neşredilmişti. Göçün başlamasıyla birlikte adalarda vaziyetleri tahammül sınırını aşan bir hal alan yerli Müslümanların Edremit, Ayvalık havalisine nakil için hükümet tarafından Akdeniz, Giresun, Bahr-i Cedid vapurları gönderilmişti. Giresun vapuruyla Girit'e giden kişilerden bir kısmı, bir zamanlar Türk hâkimiyeti altında bulunan Girit adasının halini, oradaki halkın perişan vaziyetini gazetelerde yayınlanmak üzere paylaşmışlardı. 29 Kasım Perşembe günü İzmir'den Hanya'ya hareket eden bir grup, Cuma günü saat dörtte Hanya limanının önüne gelmişti. Şehri görmek için geminin subay ve mürettebatının hemen hepsi güvertede toplanmışlardı. Buradaki manzarayı "Şehrin minareleri siyah bulutlar altında hazin ve me'yus parlıyorlardı." şeklinde tarif eden muhabir, saat yedi civarında Yunan kontrol heyeti vazifelerini gerçekleştirdikten sonra bütün mürettebatın serbest olduklarını, istedikleri vakit şehre çıkabileceklerini ve esasen gidecek olan muhacirlerin dahi serbest olduklarını, hatta giden muhacirinin eşyalarının bile incelendiğini, her ne isterler ise götürebileceklerini söylediğini belirtir⁴⁶.

Halbuki ertesi günü muhacirlerin gemiye gelişlerinde gümrükten geçen eşyaları teker teker incelenmiş hatta incelenen eşyalardan ve sandıklardan birçoğu kırılıp kullanılamaz bir hale getirilmişti. Normal şartlarda sekiz saat zarfında taşınması mümkün olan muhacirler ancak yirmi dört saat zarfında gemiye binebilmişti. "İlk iskeleye çıkıldığı zaman rıhtım üzerinde Yalı Camii şerifi göze çarptı. Her şeyi eskisi gibi duran bu caminin denize bakan yönünde Rumca bir levha asılmıştı. Zaten cami ile rıhtım arasında bulunan meydanlığa konulan masa ve sandıklarda burasının bir kahvehane hatta birahane haline dönüştürüldüğü anlaşılıyordu" diyen muhabir, şehrin içerisine doğru yürüyerek buradan fotoğraflar almış, bunun üzerine Rumlarda bir homurdanmalar başlamıştı. Bu esnada uzaktan başlarına bez sarmış birkaç kişi muhabirin yanına gelerek "Efendi bu tarafa gelmeyiniz, korkmayınız, biz Müslümanız sizi kemal-i iştihak ile bekliyorduk, ne istiyorsanız bize söyledüğünüzde elimizden geldiği kadar size yardım edelim. Hem siz aşağıdaki caminin resmini mi aldınız? Elinizdeki fotoğraf mıdır?" Diye sorular sormuş, evet cevabını alınca, adam ağlayarak "Gözüm efendi, mademki camilerin fotoğraflarını alıyorsunuz size çok rica ederiz, asıl fotoğrafımı alacak cami bizim mahallemizdedir. İsmi de Hünkâr camiidir. Bilmem denizden gördünüz mü iki şerefeli bir minaresi vardır. Fakat şimdi minarenin üst şerefesine Yunan bandırması çekiyorlar ve kapısının üzerine de büyük bir salib (haç) takıyorlar. Evvelce caminin etrafı kâmilan İslam Mahallesi idi. Hiçbir Hristiyan evi yoktu. Şimdi ise evvel bizi yurtlarımızdan çıkardılar, Bilahare de mezkûr cami kiliseye dönüştürdüler. Önünde güzel bir muvakkithanesi var idi, bunu birahane yaptılar. Eğer caminin fotoğrafını alıp birer tane bize verir ve hem de İstanbul'da

46 "Girit'te Haç Takılan Camilerimiz", *Vakit*, 15 Kanun-ı Evvel 1923, s. 1-2.

gazetelerle ilan ederseniz bizi bahtiyar etmiş olursunuz"⁴⁷. Sözleri burada yaşayan Müslümanlara karşı yapılan muamelelere örnek teşkil edebilir.

Burada yaşanan dram ile ilgili olarak yine Vakit gazetesi muhabiri gözlemlerini aktarır. Muhabir, Müslümanların çok olduğu bir mahalleye geldiği zaman Müslüman halkın hemen kendisinin etrafını sardığını ve "Bizi mi almaya geldiniz, sizin vapur hepimizi alacak mı, başka gemi gelecek mi?" Şeklinde sorular yönelttiklerini belirtmiştir. Buradaki çaresiz halk ağlayarak "Ah efendi buradan bir saat evvel ayrılanlar bahtiyardır. Burada çektiklerimizi bilerseniz sizde bizim gibi ağladınız." diyerek çaresizliklerini anlatmaya çalışmışlardır. Yanına gelen bir Müslümanın "Aziz kardeşim bunların bize yaşatmış oldukları hakareti ciltlerce kitap yazsa bir adım etmez" sözleri karşısında, "yani bura Rumları İslamların buradan çıkmalarını istemiyorlarmış, bu doğru mudur?" sorusunu yönelten muhabire, "Hayır bilakis burada Rumlar İslamların mevcudiyetini değil kendi menfaatlerini isterler. Hatta bu mesele hakkında hükümetle ahali arasında nahostur. Yerli Rumlar Türkleri mahvetmek isterlerdi. Emlaklarını zapt etmek için. Hâlbuki bunların bu zihniyetini mübadele iskânı alt üst etti. Hatta mübadele iskânı istemediklerini hükümetlerine bildirmişlerdi. Ancak bir tesir hâsıl etmedi. Biz ise mübadeleyi sabırsızlıkla bekliyor, bir an evvel anavatana kavuşmamızı temenni ediyorduk"⁴⁸ şeklindeki diyalogların durumu açıkladığı görülmüştür.

Adadaki Hristiyanlar, Müslümanların mallarını kendilerine doğrudan doğruya veya bir senet karşılığında terk edip gitmelerini istiyordu. Fakat mübadele hükümleri tatbik edilince, bu amaçlarından mahrum kalmışlardı. Çünkü kalan emval ve emlak Türkiye'den gelen Rumlara verilecekti. Bu durum karşısında yerli Rumlar "Senelerden beri Türklerle mücadele ettik, öldük, öldürdük maksad ne idi? Şimdi ise böyle olmadı. Bu emlak Anadolu'dan gelen Rumlara ne hak ile veriliyor. Biz çalıştık, biz çarpıştık, biz öldük."⁴⁹ diyerek memnuniyetsizliklerini dile getirmişlerdi. Buradaki Müslümanlara uygulanan bir başka eziyet de emlak noktasında olmuştur.

Vakit gazetesinin haberine göre "Girit'te bazı Müslümanlar öteden beri hayat, mal ve namuslarını muhafaza etmek üzere ecnebi tabiiyetini iktisab etmişlerdi. Bunlar mübadeleye dâhil olmakla beraber diğer dindaşlarıyla beraber vatanlarını terk etmek arzusundaydılar. Fakat ecnebi tabiiyetinde bulunmaları sebebiyle mübadele neticesinde Türkiye'de mal mülk sahipleri olamayacaklarını bilen Yunan hükümeti ve yerli Yunanlılar bu tür Müslümanların emlakini satın almaktan kaçınıyordu."⁵⁰ bu zor durum karşısında kalan Müslümanlar, ya bu baskılara katlanmak ya da evlerini, mallarını, mülklerini terk etmek suretiyle göç etmek zorunda kalmışlardır.

47 "Girit'te Haç Takılan Camilerimiz", s. 2.

48 "Girit'te Müslümanlar Dört Gözle Anavatana Dönmeyi Bekliyorlar", *Vakit*, 15 Kanun-ı Evvel 1923, s. 1-2.

49 "Girit'te Müslümanlar Dört Gözle Anavatana Dönmeyi Bekliyorlar", s. 2.

50 "Yunanistan'daki Müslümanlar", *Vakit*, 30 Temmuz 1923, s. 2.

Bu süreçte Yunan hükümeti, mübadeleye aykırı davranışlar içerisinde bulunuyordu. Mübadeleye tabi Türkleri emvali gayrimenkullerinden başka bütün taşınabilir emlakinden dahi mahrum edilmekteydi. Nitekim Türkiye'ye gönderilen Müslüman halk, feci bir soygundan sonra gelebilmekteydi. Yalnız malı, mülkü, bütün eşyasına varıncaya kadar servet ve nakit mallarını Yunan Hükümetine bırakmak zorunda kaldıktan sonra anavatana kavuşan bu kesim halkın, İzmir'deki vaziyetlerinin pek kötü bir durumda olduğu⁵¹ basına yansımıştı. Başka bir haberde Yunan Hükümetinin, Yunanistan'daki İslamların emval ve emlakinin yarısının müsaderesiyle Rum muhacirlere dağıtılmasının kararlaştırılmış olduğu yazıyordu. Bu hususta bir de kanun yayımlanmıştı. Ancak bu kanun daha sonra Yunan ve Türk Hükümetleri arasındaki bir anlaşma ile feshedilmişti. *"Girit'te bulunan Müslümanların yaşamak için gerekli olan evleri ellerinden alınırken birde karınlarını doyuracak gelirlerinden mahrum bırakıldığı, kirinaladıkları yerlerin ev mağaza, toprak gibi yerlerine el konularak, Müslümanların aç kalmaya terk edildiği."*⁵² de bu haberler arasındaydı.

Benzer nitelikli bir başka olay da bizzat Rauf (Orbay) Bey tarafından dile getirilmiştir. Rauf Bey tarafından 10 Ocak 1923 tarihinde İsmet Paşa ve Adnan Bey'e gönderilen telgrafta; Hanya'nın Pervolya köyünden 20 yaşında Havva isimli bir genç kızın Yunanlılar tarafından, evinden zorla kaçırıldığını bildirmiştir. Giritli Müslümanların tahammüllerinin sınırlarında olduklarını, zulüm ve tazyik içinde bulduklarını da ilave etmiştir. Burada bulunan Müslümanların esir gibi aç ve muhtaç bir halde bulduklarını ve bu duruma karşı girişilecek teşebbüsler hakkında malumat istemiştir⁵³. Bir başka örnek de Resmo Müslüman ahalisinin hükümete verilmek üzere Antalya mebusu Giritli Ahmet Saki Bey'e gönderdiği bir dilekçedir. Buradaki Türkler, Yunan zulmü altında çektikleri eza, cefayı ve gördükleri tazyiki izah ettikten sonra köylerinden, mal ve mülklerinden kovulan İslam unsurunun müthiş bir sefaletle maruz kaldığını bildirmişlerdir. Resmoluların maruzatında mübadele meselesi de ele alınmış, Yunan memurları tarafından uzaklaştırılmadan önce mübadeleye nezaret edecek olan muhtelit heyetin Resmo'ya gönderilmesi, mübadele süresince herkesin hukuka tabi olması rica edilmişti⁵⁴. Yunan hükümetinin takınmış olduğu bu tutum karşısında Müslüman Türk halkının yapabildiği tek şey durumlarını hükümet üyelerine, mebuslara ya da gazetelere bir şekilde ulaştırmak olmuştur.

Girit Müslümanları, Yunan Hükümeti tarafından kendilerine reva görülen mezalim hakkında Adnan Bey'e de bir rapor göndermişlerdir. Girit Müslümanları bu raporda eşyalarının yağma olunduğunu, emval-i menkule ve gayrimenkullerinin Rum muhacirlerine verilip kendilerinin yersiz yurtsuz

51 "Mübadele-i Ahali Nasıl Oluyor", *Tanin*, 11 Temmuz 1923, s. 1.

52 "Yunanlılar Adalardaki Müslümanların Emvalini Zabt ve Rumlara Tevzi Ediyorlar", *Ahenk*, 2 Ağustos 1923, s. 2.

53 Bilal N. Şimşir, *Lozan Telgrafları I (1922-1923)*, TTK Basımevi, Ankara, 1990, s. 357-358.

54 "Girit Müslümanları", *Vakit*, 30 Ağustos 1923, s. 3.

birakıldığını yazmışlardı. 1922 yılının sonundan itibaren Anadolu'dan Yunanistan'ın ana topraklarına ve çeşitli adalarına kaçan Rum muhacirler, oralara ulaştıkları andan itibaren Türklerin hayatları üzerindeki baskıları gittikçe arttırmışlar ve bu baskıların en fazla hissedildiği yerlerden birisi de Girit olmuştur. 1923 yılında yapılan Yunanistan nüfus sayımında Girit'e Anadolu mağlubiyeti üzerine gelen muhacirlerin sayısı 32.671, adanın diğer nüfusu da 353.756 olarak verilmişti. Yaklaşık % 10'luk Rum muhacir artışı ada içerisinde Türklere karşı tepkinin iyice artmasına neden olmuştu. Gelen bu Rum nüfus nasıl ve nerelerde iskân ettirilecekti. Türklerin evlerinin ya da mallarının bir kısmı bu muhacirlere dağıtılarak ya da verilerek sorun çözülmeye çalışılmış, fakat Müslümanların yersiz yurtsuz kalması Yunan makamları ve Rumlar tarafından pek dikkate alınmamıştı⁵⁵. İzmir Muhacirin Cemiyeti'ne⁵⁶ gelen bir başka mektupta da, Yunan nezaret müsteşarlarından birisinin Hanya ve Resmo'dan müftü ve evkaf heyetini çağırarak Eylül sonuna kadar Girit'te hiçbir Müslümanın kalmamasını hepsinin Türkiye'ye hicret etmesini tebliğ etmiştir. Müslümanlar, antlaşma gereğince resmen mübadele için vapurlar gelinceye kadar hareket edemeyecekleri cevabında bulunmuşlarsa da müsteşar *"Teklifi kabul etmeyecek olursanız maruz kalacağınız akibete karışmayız. Çünkü Girit'e İstanbul'dan 3000 Pontus muhaciri geliyor, bunlar gelince sizi evlerinizden atıp yerleştireceğiz, muhacirler tabi eşyalarını yağa edeceklerdir. Neticeyi ona göre düşünerek hemen şimdiden gidiniz."*⁵⁷ demiştir. Temmuz-Ağustos aylarında basında sıkça yer alan zulüm haberleri Ekim ayına gelindiğinde azalmadan devam etmiştir.

Hanya'dan gönderilen bir mektupta da *"Müslümanların hali yamandır. Çünkü bütün emlakı hükümet müsadere etti. Gasplar, yağmalar, bu yüzden İslamlar müthiş bir sefalet içindedir. Artık bu hallere kalp dayanmaz oldu. Evlerimizin bir odasına bile sahip değiliz. Ekmek parasına muhtaç kalanlar sayılamayacak derecede çoktur. Hanya'ya on beş dakika mesafede Kalamos köyüne bile çıkmak kabil değil. Çünkü daha geçen gün yolda İslamlar balta ile parçalandılar. Zulüm ve gaddarlık kalem ile tarif edilecek derece de müthiştir. Hükümetimizin bunlardan haberi var mıdır? Yoksa kâmilen mahvolduktan sonra mı mübadele başlayacak ve yahut mezalim duracaktır"*⁵⁸. Sözleriyle Girit'te devam edegelen baskı ve zulüm karşısında yardım talebinde bulunmuşlardır. Yunanların böyle baskıcı hareketlerine dayanamayarak köylerini terk edip büyük şehirlere iltica etmiş bulunan binlerce Müslüman vardı. Bunlar, ilk fırsatta anavatana kavuşmak üzere hazırlık yapıyorlardı. Bunlardan

55 "Girit Müslümanlarının Şikâyeti", *Tanin*, 28 Ağustos 1923, s. 2.

56 Milli Mücadele döneminden itibaren muhacirlerin hayat seviyelerinin yükseltilmesi ve mesken sorununu çözmek için yasal düzenlemeler yapılmış, fakat muhacirler kendi başlarının çaresine bakmak zorunda kalmışlardır. Nihayetinde İzmir'de Muhacirin Cemiyeti'ni kurmuşlardır. Böylece muhacirlerin sorunlarına bir çözüm bulmak amaçlanmıştır. Bkz. Mustafa Oral, "Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Toplumsal Koşullar ve Toplum Anlayışında Değişim", *Atatürk Yolu Dergisi*, S. 47, Bahar 2011, s. 589.

57 "Girit Müslümanları Sokağa atılıyor", *Vakit*, 29 Ağustos 1923, s. 3; "Girit Müslümanlarının Cebren Hicret ve Tehdidi", *Tanin*, 29 Ağustos 1923, s. 3.

58 "Girit Müslümanlarının Feryadı", *Tanin*, 19 Teşrin-i Evvel 1923, s. 3.

altı yüz kişilik bir kabile İzmir'e hareket etmişti. Kandiy'e de Müslümanların evlerinde silah araması bahanesiyle ellerindeki son eşyası da gasp ediliyordu. Bu sırada evini soydurmak istemeyen Necip Hasan Efendi dayakla hükümete sevk olunmuş, hem para cezasına hem de altı ay hapse mahkûm edilmişti. Yine Kandiy'e de Yunanlılar askeri vesika aramasına başlamışlar ve birçok Türk'ten askeri bedellerini vermemiştir bahanesiyle birer, ikişer frank para cezası almışlardı. Bu olayları Müslümanlar protesto etmiş ise de Yunan Hükümeti cevap bile vermemiştir⁵⁹. Hal böyle olunca burada yaşanan zulümler de gittikçe artan bir şekilde kendisini göstermiştir. Bu baskı ve zulümler ellerinden başka bir şey gelmeyen Girit Müslümanları tarafından Türk hükümetine iletmeye ve onlardan yardım talebinde bulunulmaya çalışılmıştır.

Yunanlar, Müslüman unsurunu adadan kaçırmak için ne yapmak lazımsa yapmaktan çekinmiyorlardı. Her gün, her saat tehditler ve yalancı şahitlerle baskıda bulunuyorlardı. Ayrıca Müslümanlar ev eşyalarını ve hayvanlarını satmaktan men edilmekteydi. Müslümanlara ait emval ve hayvanat hiçbir fiyatı olmayan bir parça kâğıt karşılığında hükümetin eline geçiyordu. Maksatları Müslümanların kuru bir canla adadan gitmelerini temin etmektir. Bu çaresizlik karşısında "Hükümeti milliyemizin himayesini bekliyoruz. Ankara'ya telgraflar çektik, elim halimizi arz ettik. Maalesef şimdiye kadar teşebbüslerimizin semeresini göremediğimizden ye's ve kederimiz gittikçe artmaktadır. Mübadele komisyonlarının bir an evvel adaya i'zahı muhakkak surette lazımdır. Emval-i metrukemizin miktarı tespit ve mübadele tesri' edilemezse, halimiz pek harap olacaktır"⁶⁰ diyen Girit Müslümanları zulümden başka türlü kurtulmanın mümkün olmadığını düşünüyorlardı. Ahenk gazetesinin haberinde de Kandiy'e de yaşanan zulme dikkat çekilmiş ve Müslümanların sefalet içinde bulunduğu, Türk Hükümetinin yardımıyla Anadolu'ya geçemezlerse hepsinin yollarda telef olup gideceği bildirilmiştir⁶¹.

Bir başka haberde, Resmolu Beşir Zade Hüsnü Bey'in Ahenk gazetesine verdiği bilgi haber edilmişti. Buna göre, Girit'teki Müslümanlar her türlü zulme maruz kalmakla birlikte açlıkla dahi mücadele ediyorlardı. 15 gündür bir lokma ekmek yüzü görmeyen Müslümanlar, sokak kaldırımları üzerinde her gün hayatlarını kaybediyorlardı. Bu hal Yunanların hoşuna gidiyor ve bir Müslümanın açlıktan öldüğünü görmek onlara zevk veriyordu. Hüsnü Bey ile gazeteye haber gönderen Müslümanlar şu sözleri iletmışlerdi "Bizim mübadeleye tab'i emvalimiz yoktur. Bizi neye mal olursa olsun bir an evvel kurtarınlar"⁶². Görüldüğü üzere buradaki bütün Müslümanlar Yunan idaresinden kurtulmak için can atıyorlardı. Öyle ki Yunan hükümeti Çerkez çetelerinin Girit Müslümanlarına zulüm yapmasına da göz yumuyordu⁶³. Her ne kadar Yunan hükümeti Müslümanlara yapılan adaletsizliklerin ve mezalimlerin düzeltileceğini onların haklarının

59 "Mübadele Haberleri", *Ahenk*, 22 Temmuz 1923, s. 2.

60 "Girit Müslümanları", *Vakit*, 2 Eylül 1923, s. 2.

61 "Bizden Yardım Bekliyorlar", *Ahenk*, 22 Temmuz 1923, s. 2.

62 "Girit'teki Mazlumlar", *Ahenk*, 24 Eylül 1923, s. 2.

63 "Yunanistan'daki Müslümanlar", *Vakit*, 23 Temmuz 1923, s. 2.

korunacağını belirtiyorsa da, bu vaadini yeterince uygulamaya koymuyordu⁶⁴. Örneğin Vakit gazetesinin haberine göre, Girit'in yalnız Kandiye şehrinde beş bin köylü açlıktan ölecek bir halde bulunuyordu⁶⁵. Bu acıklı durum karşısında zulüm altında ezilen, "Girit Türklerinin akıbetine uğramaya mahkûm bulunan kardeşlerimizin her ve müstakil Türk topraklarına ilticadan sonra maruz kalacakları muvakkat bazı sefilliklere katlanmaları"⁶⁶, ancak Türk devletinin bazı zorlukları göze alarak, bu olumsuzlukları ortadan kaldırılabileceği basın tarafından dile getirilen mevzulardandı.

4. Mübadele Gereğince Girit'ten Türkiye'ye Göç

Girit'ten Türkiye'ye göç başlamadan önce İskân ve Muavenet Cemiyeti bir tebliğ yayımlamıştı. Bu tebliğde; 18 Ekim 1916'dan önce Girit adası dâhil olduğu halde Yunanistan'ı terk etmiş veyahut eskiden beri Yunanistan haricinde ikamet etmiş Lozan'da imzalanan antlaşma ile malları üzerinde hak sahibi olabilmeleri için bu şartlara haiz olduklarını Türk hükümetinden verilmiş bir vesika ile kanıtlanması gerektiği yer almaktaydı. Bunun için cemiyet gerekli yardımda bulunacaktı. Ayrıca Girit'te bıraktıkları malları için vekil tayin edemeyenlere cemiyet isteyenler için vekil tayin edecekti⁶⁷. Göç öncesi tespit edilen bu uygulamadan sonra göç iskeleleri ve misafirhaneler için de düzenlemeler yapılmıştı.

Girit adasında; Hanya, Resmo ve Kandiye gibi şehirler muhacir bindirme iskelesi olarak, Türkiye'de de İstanbul, Samsun, İzmir, Antalya, Mersin gibi limanlar muhacir çıkış iskelesi olarak kullanılacaktı. Çıkış iskelelerinde iki kısım misafirhane tesis olunmuştu. Muhacirler önce doğrudan doğruya birinci kısım misafirhaneye nakledilecek, burada kendileri hakkında lazım gelen sağlık ve temizlik tedbiri tatbik edilip, bütün eşyalar kontrolden geçirilecekti. Daha sonra temizlere ayrılmış ikinci kısım misafirhaneye geçilecekti⁶⁸. Bunun ardından muhacirler iklime ve uğraş alanlarına uygun yerlere iskân edileceklerdi⁶⁹. Göç ile ilgili planlanan iskân düzenlemeleri tamamlanınca 1923 yılı sonlarına doğru Yunanistan'dan Anadolu'ya göçler de başlamıştı.

İlk kafilenin 25 Kasım tarihinde sevk edileceği basında yazılmıştı. Girit'te toplanmış olan Müslümanlar da sevk edilecekler arasındaydı⁷⁰. Bu tarihlerde Girit'ten 3.000 muhacir nakil ediliyordu. Bahr-i Cedid vapuru ve Giresun vapuru Hanya'ya gitme emrini almışlardı. Bu iki vapur Hanya'da bulunan 3.000 Girit Müslümanını alarak kendilerine iskân mıntıkası olarak tahsis edilen Edremit

64 Tanin, 30 Ağustos 1923, s. 3.

65 "Yunanistan'ın Müslümanları İmha Siyaseti", *Vakit*, 8 Eylül 1923, s. 2.

66 "Mübadele Meselesi", *Vakit*, 1 Ağustos 1923, s. 1.

67 "Yunanistan'da Alakası Olanlar", *Ahenk*, 28 Kasım 1923, s. 2.

68 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: II, İçtima: II, C IX, Ankara, 1975, s. 58.

69 *BCA*, 272.11. 20.102.17.

70 "Mübadele Başlıyor", *Vatan*, 9 Teşrin-i Sani 1923, s. 1.

ve Ayvalık havalisine getireceklerdi⁷¹. Seyr-i Sefain idaresinin Bahr-ı Cedid ve Giresun vapurları Girit'ten sevk edilecek muhacirleri almak üzere Hanya'ya gitmişlerdi. Buna göre Hanya'dan 8.000, Kandiy'e'den 12.000, Resmo'dan 5.000 nüfus olmak üzere toplamda 25.000 nüfus Girit adasından sevk edilecekti⁷². 1923 Aralık ayı içerisinde ise çeşitli bindirme iskelelerinden Anadolu'ya gelen mübadil ve muhacir sayısı 28.647 olarak vekâletten bildirilmişti. Bunlar, İzmir, İstanbul, Trakya, Hüdavendigar, Karesi, Kayseri ve Niğde gibi iskân mıntıklarına yerleştirilmişlerdi. Aralık ayı içerisinde Girit, Selanik, Kavala limanlarına sevk edilmiş olup yolda olan 20.800 nüfus, 1924 yılının Ocak ayının ilk haftasında Anadolu'ya girecekti⁷³.

Girit mübadillerinin taşınması sırasında Vekâlete adanın çeşitli yerlerinden telgraflar gelmekte ve biran evvel göç etmek için bekledikleri belirtilmekteydi. Ocak 1924 tarihinde Mübadele İmar ve İskân Vekili, Kandiy'e'de bulunan sevkîyat heyetinin reisi olan Mustafa Bey'e bir telgraf göndermişti. Bu telgrafta; daha önceden Kandiy'e'den imzasız olarak alınan bir telgraftan bahsediliyordu. Bu telgrafa göre Kandiy'e'de 9.000 Hanya'da 4.000 Resmo'da 2.600 ve Sitya'da 633 muhacir bulunduğu bildirilmiş ve göç arzuları dile getirilmişti. Bu adetlerin doğru olup olmadığı ve doğru ise ne kadarının nerelerde iskâna hazır olduğu sorulmuştu⁷⁴. Göçün başladığı 1923 yılının sonunda Ankara'da Ömer Lütfü Bey ile Türk Birliği vapur temsilcileri arasında mübadilleri taşıma ücretleri tespit edilmişti⁷⁵. Taşıma işlemlerini özellikle Türk vapurlarıyla temin etmeye dikkat eden vekâlet, bununla ilgili olarak basını da bilgilendirmiştir.

Mübadele Vekili Necati Bey, Ocak 1924 tarihinde basına verdiği beyanata göre, Muhtelit Mübadele Komisyonu'nun Doğu ve Batı Makedonya'dan, Girit, Kavala ve Drama'dan naklini gerçekleştirdiği Müslümanların sayısı Ocak ayında 26.691 idi. Vekilin verdiği bilgiye göre, mübadillerin kendi vapurlarımızla nakil etmeye vekâlet büyük önem veriyordu ve Türk vapurlarına sahip bulunanlarla seyri sefain arasında bir anlaşma temin edilmişti. Nakil işleri için Girit'e beş kişilik bir heyet gönderilmiş ve bu heyet muhacirlerin vapurlara binmelerini,

71 "Mübadele Başladı", *Vatan*, 25 Teşrin-i Sani 1923, s. 2.

72 "Girit'e Giden Vapurlar", *Vatan*, 25 Teşrin-i Sani 1923, s. 2.

73 "Mübadele, İmar ve İskân Vekâletinin Kanun-ı Evvel İcraatı", *Ayın Tarihi*, Kanun-ı Evvel 1923, C.2, S.4, s. 20.

74 *BCA*, 272.11. 17.72.1.

75 Ücretler şu şekilde tespit edilmişti:

550 kuruş Girit-Mersin

440 kuruş Girit-Marmara

440 kuruş Girit-İstanbul

490 kuruş Girit-Menteşe

Her muhacir ailesi kişi başına 100 kilo ücretsiz nakil edilecek ve fazla eşyanın her biri için 500 kuruş, büyük baş hayvan için 500 kuruş idi. Türk birliği vapurları muhacirinin % 15'i ile 8 yaşından aşağı çocukları ücretsiz nakil edecekti. "Muhacirler İçin Vapur Tarifesi", *Vatan*, 22 Kanun-ı Evvel 1923, s. 2.

misafirhanelere yerleştirilmelerini sağlamıştı⁷⁶. Şubat ayında yine vekilin vermiş olduğu bilgiye göre, Girit, Selanik, Kavala'dan gönderilen mübadeleye tabi muhacirlerin bu aydaki toplamı 29.096 nüfustu. Ayrıca 867 nüfus da mübadeleye tabi olmadığı halde gelmişti. Bunların bir kısmı Akdeniz, Ankara, Giresun, gibi Türk vapuruyla ve cüzi bir kısmı ise trenle nakil olmuşlardı⁷⁷. Nakledilen muhacirler, çıkış yerlerine vardıklarında derhal misafirhanelere nakil edilmekte ve sağlık durumları incelenip istirahat alınmaktaydılar. Ayrıca muhacirler iskân yerlerine gönderilince onlara ziraatını yapmaları için arpa, kuşyemi, mısır gibi ürünlerin dağıtımı yapılmıştı. Çocuklar için de gömlek, ayakkabı, hırkalık tedariki ise Himaye-i Etfâl Cemiyetince temin olunmuştu. Ayrıca Hanya ve Resmo'da biner kişilik muhacirin misafirhanesi tesisi için Yunan hükümeti nezdinde Türk heyeti vasıtasıyla teşebbüste bulunulmuş ve temin edileceği cevabı alınmıştır⁷⁸.

İleri gazetesinin verdiği bilgiye göre, Ocak 1924 itibarıyla Girit'in çeşitli yerlerinde 14.000 nüfus daha mevcuttu. İmar ve Mübadele Müsteşarı Ömer Lütfi Bey İzmir'e geldiği sırada Girit'teki muhacirlerle ilgili gazetecilere bilgiler vermişti. Buna göre, Girit'te 20-30 bin nüfusun nakli söz konusuydu. Girit'te, Kandiy'e'de, Resmo ve Hanya'da nakil edilecek 14.000 kişi mevcuttu. Diğerleri kısmen Ayvalık ve Edremit mıntukasına kısmen Mudanya, Gemlik havalisine ve kısmen de Erdek, Güllük ve Bodrum mıntukalarına nakil edilmişlerdi. Türkiye ve Trabzon vapurları bu 14.000 muhacirden 2.500'ü için Darıca ve Erdek'e nakil emrini almışlardı⁷⁹.

Mübadele İmar ve İskân Vekâletinden Ocak ayı sonu itibarıyla gazetelere şu beyanat verilmişti:

*"Türkiye vapuru Girit'in Estiye limanında hazır haldedir. Resmo, Hanya'dan 1.450 muhacir alarak Güllük'e çıkaracaktır. Kandiy'e'de harekete hazır 3.500 muhacir vardır. Bunları alıp Mersin'e çıkarmak üzere Sakarya vapuru tahsis edilmiştir. Vapur 28 Ocak 1340'a kadar İstanbul'dan hareket edecektir"*⁸⁰. Bununla birlikte Girit'ten Teşvikiye vapuruyla hareket eden mübadeleye tabi 2.500 muhacirin Çanakkale'den geçtiği ve bir gün sonra İstanbul'a ulaşacakları mübadele müdürlüğüne bildirilmişti⁸¹.

76 "Mübadele Vekili Necati Bey Efendi'nin Beyanâtı", *Hâkimiyet-i Milliye*, 7 Kanun-ı Sani 1924, s. 2; "Mübadele ve İmar Vekilinin Mühim Beyanâtı", *Vatan*, 7 Kanun-ı Sani 1924, s. 2.

77 Bu muhacirlerden, 1077 nüfus Samsun, 6619 Trakya, 1952 Karesi, 7363 İzmir, 5478 Bursa, 2245 İstanbul, 2321 İzmit, 2439 Konya, 343 Sivas, 162 Kastamonu'ya yerleştirilmişti. Yanlarında toplam 20.990 adet büyük ve küçükbaş hayvan getirmişlerdi. "İmar Vekili Necati Beyefendinin Beyanâtı", *Hâkimiyet-i Milliye*, 5 Şubat 1924, s. 3; "İmar Vekili Necati Beyefendinin Beyanâtı", *Hâkimiyet-i Milliye*, 5 Şubat 1924, s. 2.

78 "İmar Vekili Necati Beyefendinin Beyanâtı", *Hâkimiyet-i Milliye*, 5 Şubat 1924, s. 3; "İmar Vekili Necati Beyefendinin Beyanâtı", *Hâkimiyet-i Milliye*, 5 Şubat 1924, s. 2.

79 "İmar Ve Mübadele Müsteşarlarının Beyanâtı", *İleri*, 15 Kanun-ı Sani 1924, s. 2.

80 "Selanik'te Bekleyen Muhacirlerin Naklinden Sonra Gelecek Muhacirler-Girit'teki Son Muhacir Kafilesi", *İleri*, 31 Kanun-ı Sani 1924, s. 2.

81 "Girit'ten Gelecek Muhacirler", *Tanin*, 3 Mart 1924, s. 3.

Girit'in Hanya, Resmo, Kandiye gibi yerleşim yerlerinden muhacirlerin taşınması işinde Seyri Sefain vapurlarının özveriyle çalıştıkları göze çarpıyordu. Bunlardan Ankara Vapuru, Kandiye'den 13 Mayıs 1924'te 1.200 muhacir almış ve İzmir'e getirmişti. İndirme işi bittikten sonra tekrar Kandiye'ye hareket edecekti. Türkiye Vapuru da, 14 Mayıs'ta Resmo'dan aldığı 1.417 muhaciri getirmiş ve bunların tahliyesi ile meşguldü. Yeni İstanbul Vapuru ise Hanya'dan aldığı muhacirleri Tuzla tahaffuzhanesine götürecekti. Bu muhacirleri Küçük Kapı'ya çıkaracaktı⁸². Türkiye topraklarına Girit'ten gelen muhacirlerin çoğunluğu Kandiye, Resmo ve Hanya'dan göç edenlerden oluşmaktaydı.

Bahr-i Cedid Vapuruyla Hanya'dan 1.027 muhacir Ayvalık'a göç ettirilmişti. Bahr-i Cedid Vapuru tekrar muhacir nakil etmek üzere Hanya'ya gitmişti⁸³. Aynı muhacirlerle ilgili haber Ahenk gazetesinde de yer almıştı. Gazetenin verdiği haberde Hanya'dan Bahr-i Cedid Vapuruyla 1.027 muhacirin hareket ettiğini bildiriyordu. Hanya'dan hareket eden bu ilk kabile emniyetli bir şekilde 4 Aralık 1923'te İzmir'e gelmiş ve tahaffuzhanede yetkililer tarafından karşılanmıştı. Yolculuk esnasında bir doğum gerçekleşmiş 1027 olan mübadil sayısı 1028'e çıkmıştı. Haberin devamında şöyle deniliyordu; "*Kardeşlerimiz tahaffuzhanedeki memurun ve İzmir'den giden muhacir yurdu heyeti tarafından hürmetle istikbal olunmuşlardır. Karaya çıkanlar vatanın hür ve mesut topraklarını öperek Allah'a hamd eylemişlerdir. Bu manzara karşısında gözyaşları dökülmüştür. Kardeşlerimize sıcak yemekler tezi olunmuş ve istirahatleri temin edilmiştir. Bugün selamle Ayvalık'a gideceklerdir.*"⁸⁴ Nitekim 6 Aralık'ta bu muhacirler sorunsuz bir biçimde Ayvalık'a çıkarılmışlardı⁸⁵. Beş gün sonra yine Ayvalık'a Girit'ten 2.234 muhacir daha getirilmiş, bunlardan Resmolu olan 1.033 nüfus burada bırakılıp, geri kalanı Edremit'e gönderilmişti⁸⁶.

Girit muhacirlerinin yerleştirildiği yerlerden birisi de Bodrum'du. Türkiye Vapuru İstanbul'dan hareket ederek Girit'e gidecek ve oradan alacağı muhacirleri Bodrum'a çıkaracaktı. Türkiye Vapuru ikinci seferinde Girit'ten alacağı muhacirleri Darıca'ya çıkaracaktı⁸⁷. Hanya'dan gelen muhacirlerden 3.212 kişi Tekirdağ'a yerleştirilmişti⁸⁸. Bunun ardından mübadeleye tabi 2.500 muhacirin 31 Ocak 1924'te Hanya'dan Türkiye Vapuruyla İstanbul'a hareket ettikleri Hilal-i Ahmer tarafından bildirilmişti⁸⁹. Daha sonra, Hanya'dan 1.300 muhacir getirilerek bunlardan bir kısmı Yalova, Darıca ve Tuzla'ya çıkarılmış, diğer bir kısmı da başka bir yere nakil edilmek üzere vapurda kalmışlardı. Darıca güzel ve etrafı zengin zeytinliklerle çevrili olduğu için buraya bilhassa

82 "Muhacirin Nakliyatı", *Vakit*, 18 Mayıs 1924, s. 2.

83 "Girit Muhacirleri", *Vatan*, 6 Kanun-ı Evvel 1923, s. 2.

84 "İlk Kâfile-i Mazlumeyn", *Ahenk*, 4 Kanun-ı Evvel 1923, s. 1.

85 "Mübadele Faaliyeti", *Vakit*, 6 Kanun-ı Evvel 1923, s. 3.

86 "Girit Muhacirleri", *Vatan*, 11 Kanun-ı Evvel 1923, s. 2.

87 "Mübadele Haberleri", *Vatan*, 19 Kanun-ı Evvel 1923, s. 2.

88 "Muhacir Nakliyatı", *Vatan*, 7 Kanun-ı Evvel 1923, s. 2.

89 "Hanya'dan Gelen Muhacirler", *Tanin*, 4 Şubat 1924, s. 3.

Giritli halk yerleştirilecekti. Ailelere belirli bir nispet dâhilinde zeytin ağacı, bağ ve enginarlık verilecekti⁹⁰. Aynı ay içerisinde Yunan bandıralı Heyo Vapuruyla tertip harici olarak 350 kişilik son Hanya muhacir kafilesi de İzmir'e gelmiş⁹¹ ve böylece buradan taşınacak başkaca muhacir kafilesi kalmamıştı.

Hanya'nın yanı sıra muhacirlerin yoğun olarak geldiği yerlerden birisi de Kandiye idi. Tanin gazetesi Rize Vapurunun muhacir yüklü olarak Kandiye'den hareket ettiğini yazıyordu⁹². Yine aynı gazetede mübadeleye tabii olmayan muhacirlerle, mübadeleye tabii olup da Yunanistan'da emlaki olmadığı için Türkiye'de karşılıklı değişimle emval ve emlake sahip olma hakkı bulunmayan bağcılarla Kandiye'lilerin, bağları olan mahallelere iskân edilmeleri kararlaştırıldığı ve bunların tercihen Bozcaada'ya gönderileceği yazıyordu⁹³.

Ocak ayında Girit'ten gelen muhacirler, fırtınalı ve yağmurlu bir havada Mudanya'ya çıkmışlardı. Gelen muhacirlerin çoğu zeytincilikle meşgul olduklarından kendilerinden istifade edileceği düşünülüyordu. Ocak 1924'e kadar dört beş postada 500'den fazla muhacir çıkarılmıştı. Bu muhacirlerin önemli bir kısmı Bursa'ya sevk edilmişti. Bir kısmı da Mudanya'da iskân edilmişlerdi. Üçüncü kısım muhacirler Girit'in Kandiye ahalisinden olup, 2.800 kişiydi. Bunlar bir seneden fazla Kandiye'de mahsur bir halde kalmışlar ve pek çok eziyet çekmişlerdi. Kandiye muhacirleri sahil ahalisinden oldukları için Mudanya ve çevresinde iskân edileceklerdi. Bu muhacirler içinde yağcı, zeytinci, marangoz, kunduracı, dokumacı gibi pek çok sanatkârlar mevcuttu⁹⁴. Muhacirlerin yerleştirilmelerinde mümkün mertebe uğraş alanlarıyla uyumlu yerlere iskânları vekâlet tarafından yazılıyordu.

Ocak 1924 tarihli Mübadele İmar ve İskân Vekâleti'nden Mentеше vilayetine gönderilen telgrafta, Türkiye Vapuru ile 1.070 nüfustan oluşan Kandiye tüccar, bağcı ve esnaf muhacirle Bodrum'a doğru 12 Ocak 1924'te İzmir'den hareket edeceği ve gereği gibi iskân işlemlerinin yapılması isteniyordu⁹⁵. Bu sırada Trabzon Vapuru da 1.245 kişi alarak Güllük iskelesine gelmek üzere Kandiye'den yola çıkmıştı. Bu vapurlar yolcularını tahliyeden sonra tekrar Girit'e giderek orada vapurlara binmek üzere hazır bulunan 3.000 muhaciri alacaktı⁹⁶.

19 Ocak 1924'te 1.340 Kandiye nüfus, Trabzon Vapuru ile Erdek'e gelmişlerdi. Akşam geç saatlere kadar çıkış işlemleri tamamlanmış ve istirahatleri temin olunmuştu. Bunların içerisinde dört öğretmen, iki yüz otuz

90 "Vapur İçinde Bekleyen Muhacirler", *İleri*, 18 Mayıs 1924, s. 3; "İstanbul'da İskân ve Mübadele İşleri", *Vatan*, 15 Kanun-ı Sani 1924, s. 3.

91 "İzmir Vilayetine Gelen Muhacirler", *Vakit*, 29 Mayıs 1924, s. 2; "Son Hanya Muhacirleri Geldi", *Tanin*, 29 Mayıs 1924, s. 2.

92 "Muhacir Dolu Bir Vapur", *Tanin*, 28 Kanun-ı Evvel 1923, s. 2.

93 "Bağcılar Hakkında Mukarrerat", *Tanin*, 6 Kanun-ı Sani 1924, s. 3.

94 "Bursa Havalisine Getirilene Muhacirler", *İleri*, 12 Kanun-ı Sani 1924, s. 2.

95 *BCA*, 272.11. 17.72.04.

96 "5162 Kişi Daha Geliyor-Girit'ten Hareket Edenler", *Hâkimiyet-i Milliye*, 17 Kanun-ı Sani 1924, s. 3.

üç ziraatçı, iki kasap, bir saraç, üç emlak sahibi, üç kahveci, dört kalebent, bir berber, bir arabacı, üç sabuncu, üç bakkal, bir kâtip, bir bahçeci, bir kunduracı, bir debbağ vardı⁹⁷. Vakit gazetesinin haberine göre, 800 kişilik bir muhacir kafilesi Türkiye vapuruyla Kandiye'den 30 Ocak 1924 tarihinde hareket etmişlerdi. Bu muhacirlerin hemen hepsi zeytinci ve denizci olmak itibarıyla zeytincilikleriyle bilinen Darıca'ya çıkarılacaklar ve oraya iskân edileceklerdi. Darıca'nın bir diğer özelliği de Rumlar tarafından metruk bırakılmış köylerden birisi olmasıydı. Girit muhacirlerine, bu Rumlara ait evler tahsis edilmiş ve evlerden harap bir halde bulunanların da tamiri yapılmaktaydı⁹⁸. Aynı tarihte iskân edilmek üzere Girit'ten sekiz yüz doksan kişilik bir kabile hareket etmişti. Mübadeleye tabi olmayan mahallerden gelip karaya çıkmalarına uzun müddet müsaade edilmeyen muhacirler İnebolu'da iskân edilmek üzere İstanbul'dan hareket etmişlerdi. Anastasya Vapurundan çıkan muhacirler ise iskân edilmek üzere Edirne'ye sevk olunmuşlardı. Ocak ayı sonunda Girit'ten Darıca'ya, yüz elli hane Estiye'den ve doksan üç hane de Hanya'dan olmak üzere dokuz yüz bir kişilik bir kabile hareket etmişti⁹⁹. Ocak ayında olduğu gibi Şubat 1924'te de Kandiye'den muhacirler gelmeye devam etmiştir.

Şubat ayı içerisinde Kandiye'den Mersin'e Sakarya vapuruyla üç bin kişilik bir kabile gelmişti. Bunlardan bin beş yüz üçü tekrar aynı vapurla Taşucu limanına sevk edilmiş ve geri kalan nüfus ise evvelce hazırlanmış olan istasyondaki misafirhaneye yerleştirilmişti. Üç gün kadar istirahat sonra Tarsus ve Mersin'de emval-i metrukeye ait hanelere iskân olunmuşlardı. Ayrıca Adana muntikasına göç eden muhacirlerin beş yüzü Adana'ya, üç yüzü Dört Yol'a, ellisi Bağçe'ye, ellisi Osmaniye'ye, bin beş yüzü Mersin'e, dokuz yüzü Tarsus'a iskân edilecekti¹⁰⁰. Haziran ayına gelindiğinde gazetelerde Girit'te mübadele edecek göçmen kalmadığı, sadece altı yüz kişilik bir kafilenin kaldığı, işlerini bitirdikten sonra bunların kendi paralarıyla gelecekleri ve görevi sona eren bindirme heyetinin de son kabile ile Ayvalık'a geldiği belirtilmişti¹⁰¹. Girit'in çeşitli yerlerinden gelen muhacirlerin iskânında bazı aksaklıklarla da karşılaşmış ve bu durum muhacirlerin sefaletine sebep olmuştur.

Şubat 1924 tarihli Vatan gazetesinde Ayvalık muhacirlerinin şikâyetlerini içeren bir tebliğ yayımlanmıştı. Bu tebliğde şu sıkıntılardan bahsedilmiştir¹⁰²:

Ayvalık'a geledi dört ayı geçtiği halde iskân işlemlerinin henüz resmi bir şekilde icra ve tatbik edilmemesi. Ayrıca herkesin rast gele bulabildiği bir harabeye ve iskân hakkını satın aldığı bir haneye veyahut akrabasının yanına sığınmış olması.

97 "Yeni Gelen Muhacirler", *İleri*, 31 Kanun-ı Sani 1924, s. 2.

98 "Mübadele İşleri", *Vakit*, 1 Şubat 1924, s. 2.

99 "Muhacir Hareketleri", *Tanin*, 2 Şubat 1924, s. 3; "Mübadele İşleri", *Hâkimiyet-i Milliye*, 3 Şubat 1924, s. 3.

100 "Girit'ten Mersine Gelen Muhacirler", *İleri*, 20 Şubat 1924, s. 2.

101 "Girit Müslümanları Tamamen Geldiler", *Tanin*, 1 Haziran 1924, s. 2.

102 "Ayvalık'taki Muhacirlerin Acıklı Hali", *Vatan*, 18 Şubat 1924, s. 3.

İlk ihraç edildikleri iskeleden itibaren iaşe edilecekleri, çift hayvanı ve zirai alet edevatı ile beraber üretici mevkiine geçinceye kadar iaşelerinin temin edileceğinin vaatten öteye geçmemesi.

Açlıktan, soğuktan, sefaletten ölenlerin adedinin yüzlere ulaştığı ve bu kez de tifo hastalığı hüküm sürdüğü için ölenlerin sayısının on beşi geçmesi.

Servet ve emlaklerinin Yunanistan'da terk ederek mübadeleden buraya gelmeleri. Buna karşılık Ayvalık'a geldiklerinde yüz binlerle zeytin mahsulatı henüz ağaçlar üzerinde mevcut iken, muhacirlere taksim edileceği iskân müdüriyeti tarafından vaat edilmiş buna rağmen bundan da mahrum edilmiş olmaları.

Muhacirlerin şikâyetlerinden anlaşıldığı üzere iskân işlemlerinin tam anlamıyla uygulanmaması beraberinde onların çeşitli sıkıntılarla karşı karşıya kalmalarına sebep olmuştur. Bununla birlikte vekâletin yetersiz kaldığı durumlarda Hilal-i Ahmer Cemiyetine bağışlarla yardımlarda bulunulmuş ve bu da muhacirlere ulaştırılmıştır¹⁰³. Ancak sıkıntının tek sebebi iaşe olmaktan ziyade muhacirlerin hem bindirme iskelelerinde hem de indirme yerlerinde perişan vaziyette beklemeleri olmuştur. Bütün bunlarla birlikte 1924 yılının ortalarından itibaren Girit muhacirlerinin taşınması işi tamamlanmıştır.

Sonuç

Girit'in Osmanlı hâkimiyetine girdiği tarih olan 1699'dan 1821 Girit isyanlarının ilk çıkış tarihine kadar adada bulunan Müslüman ve Hristiyan halk arasında herhangi bir geçimsizlik durumu görülmemiştir. 1821'den itibaren Rusya'nın kıskırtması, Fransız İhtilali'nin getirdiği milliyetçilik akımının etkisi, Osmanlı Devleti'nin ekonomik olarak zor duruma düşmesi ve Etniki Eteryâ Cemiyeti'nin Rumlar üzerindeki ayrılıkçı etkileri, Girit'in bir sorun olarak ortaya çıkmasına ve dönemin büyük devletlerinin de olaya müdahalesi ile Osmanlı Devleti'nin zor duruma düşmesine sebep olmuştur. 1831, 1858, 1866, 1896 tarihlerinde Girit'teki sorunlar silsilesi ve ardından 1897 Türk-Yunan Savaşı sonucu büyük devletlerin müdahalesi ile ada muhtariyet kazanmıştır. Adanın muhtariyet kazanmasından sonra Yunanistan'a ilhak olacağı 1908'e kadar, burada yaşayan Müslüman halk çeşitli baskı ve eziyet ile karşılaşmıştır. Bu sebeple Girit'ten göç etmek zorunda bırakılmışlardır. Adanın Yunanistan'a ilhak olması ile Müslüman halka olan baskı Balkan Savaşı döneminde de artarak devam etmiştir.

Lozan'da Türk ve Yunan hükümetleri tarafından imza edilmiş olan Mübadele Antlaşması gereğince Girit'ten Türkiye'ye muhacir nakli yapılmıştır. Mübadele ile Türkiye'ye Girit'ten; 8000'i Hanya'dan, 12.000'i Kandiye'den,

103 Örneğin Karesi'de Hilal-i Ahmer'e 6.776 liradan başka Ocak 1924'e kadar 1.327 lira daha bağış yapılmıştı. "Yeni Gelen Muhacirler", *İleri*, 31 Kanun-ı Sani 1924, s. 2.

5.000'i Resmo ve Laşit'ten olmak üzere toplam 25.000 kişinin getirilmesi bekleniyordu. Girit'ten gelecek olanların meşguliyetleri dikkate alınarak zeytin yetiştiriciliğinin yoğun olduğu yerlere iskân edilmişlerdir. Mübadele Antlaşması'nın imzalanmasının ardından mübadele için hazırlıklar başlatılmış ancak ard arada gelen savaşlar Türkiye'yi iktisadi bakımdan bir çöküş noktasına getirmişti. Haliyle iktisadi bu çöküş, mübadilleri de doğrudan etkilemiştir. Her ne kadar devlet, Yunanistan'dan gelecek muhacirlerin mübadelesi meselesine büyük önem vermiş, Mübadeleyi yürütecek bir komisyon kurulmuş, mübadeleye tabi olacak ahalinin sayısı tespit edilmiş ve iskân mntıkları belirlenmiş olsa da muhacirler daha gelmeye başlamadan olumsuzluklar bir bir kendini göstermiştir.

Giritli muhacirlerin hem Yunanistan kaynaklı hem de Türkiye kaynaklı olarak yaşadıkları olaylar ve karşılaştıkları güçlükler basın organlarında geniş yer tutmuştur. Özellikle göçün başlamasıyla Yunan hükümetinin Giritlilere takındığı tavır sık sık gazete sütunlarında yer almıştır. Öyle ki, mübadeleye tabi olmalarına ve bu işin bir prosedürü olmasına rağmen Giritli Türkler, Yunan hükümeti tarafından apar topar çıkarılmıştır. Muhacirlerin karşılaşmış oldukları bu durum hem psikolojik hem toplumsal olarak olumsuz tesirleri olmuştur. Muhacirlerin maruz kalmış olduğu baskı ve zulmün gazete sütunlarında da yer almasıyla birlikte Meclis'e bu durum taşınmış ve iki ülke arasında yer yer gerilimler de yaşanmıştır. Gazetelerde tesadüf edilen haberler bazen Girit'e giden muhabirlerin aktardıkları, bazen Giritli muhacirlerin yazdıkları mektuplar, bazen de iskân ile ilgili genel bilgileri ihtiva eden haberler olarak karşımıza çıkmıştır. Gazetelerde Giritli muhacirlerin mübadele sürecine dair yapılan haberlerde abartıların olabileceği ihtimal dâhilinde olduğu gibi daha pek çok yaşanan olayında haberlere yansımamış olması durumu da söz konusu olabilir.

Muhacirler genellikle Kandiye, Resmo ve Hanya'dan nakil edilmişlerdir. Bunlar Ayvalık, Edremit mntıkası ile kısmen Mudanya, Gemlik havalisine ve kısmen de Erdek, Güllük ve Bodrum mntıklarına nakil edilmişlerdir. Yaklaşık bir yıl gibi bir süre zarfında nakil işlemi gerçekleşmiştir. Mübadiller her ne kadar büyük bir baskı altından kurtularak Türkiye'ye göç etmişlerse de burada da iâşe, emlak, indirme işlemlerindeki sıkıntılar gibi çeşitli olumsuzluklarla karşı karşıya kalmışlardır. Bütün bunlarla birlikte yerli halkın onları kabullenmesi öyle kolay olmamış, "muhacir" olmaktan ya da muhacir olarak görülmekten uzun yıllar kurtulamamışlardır.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA),

BCA, 30.10/124.885.4. (12.08.1933) Nüfus İşleri Genel Müdürlüğünün 10 yıllık çalışma raporu

BCA, 272.11. 20.102.17. (31.12.1924)

BCA, 272.11. 17.72.1. (11.01.1924)

BCA, 272.11. 17.72.4. 12.01.1924)

II. Kitaplar

ADIYEKE, A.Nükhet, *Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908)*, TTK Yayınları, Ankara, 2000.

AĞANOĞLU, H. Yıldırım, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanların Makûs Talihi Göç*, Kum Saati, İstanbul, 2001.

Ali Cevad, *Memâlik-i Osmâniyye'nin Târih ve Coğrafya Lugâtı*, C. III, İstanbul 1314.

ARI, Kemal, *Büyük Mübadele Türkiye'ye Zorunlu Göç 1923-1925*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003.

BANOĞLU, Niyazi Ahmet, *Tarihte Girit ve Osmanlılar Dönemi*, Kırmızı Beyaz Yayınları, İstanbul, 2005.

GÖKAÇTI, Mehmet Ali, *Nüfus Mübadelesi Kayıp Bir Kuşağın Hikâyesi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

ERDAL, İbrahim, *Mübadele Uluslaşma Sürecinde Türkiye ve Yunanistan 1923-1925*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2006.

Hüseyin Hıfzı, *Girit Vekayii*, Dersaadet, 1326.

İskân Tarihçesi, İstanbul Hamit Matbaası, İstanbul, 1932.

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi (Nizamı-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri 1789-1856)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1988.

SARI, Muhammed, *Atatürk Dönemi İç Anadolu Bölgesi'nde İmar-İskân Faaliyetleri (1923-1938)*, ATAM Yayınları, Ankara, 2015.

ŞİMŞİR, Bilal N., *Lozan Telgrafları I (1922-1923)*, TTK Basımevi, Ankara, 1990.

Osman Nuri, Abdülhamid-i Sâni Devr-i Saltanatı: Hayat-ı Hususiye ve Siyasiyesi, C. III, Dersaadet, 1327.

TANSEL, Arif Müfid, *Ege ve Yunan Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara, 2011.

Tahmisci-zâde Mehmed Mâcid, *Girit Hatıraları*, Yay. Haz., İsmet Miroğlu, İlhan Şahin, Kervan Kitap, İstanbul, 1977.

Vecihi ve Rüfekası, *Musavver Tarih-i Harb*, Dersaadet, 1315.

III. Makaleler

ADIYEKE, A. Nükhet, "Türk Basınında Girit'in Yunanistan'a Katılması 1908-1913", *Çağdaş Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S.1, İzmir, 1991, s. 47-70.

_____, "Osmanlı Kaynaklarına Göre Türk Yunan İlişkilerinde Girit Sorunu (1896)", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S.3, İzmir, 1993, s. 335-346.

BEYHAN, Mehmet Ali, "Girit'e Dair Önemli Bir Kaynak: Mahmut Celaleddin Paşa'nın Girit İhtilali Tarihi", *Sosyoloji Dergisi*, S. 22, 2011, s. 133-155.

BEYOĞLU, Süleyman, "Girit Göçmenleri (1821-1924)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 2, İstanbul, 2000, s. 115-130.

BİBER, Tuğba Eray, "XX. Yüzyılda Yunanistan'dan Türkiye'ye Türk Göçleri", *XX-XXI. Yüzyılda Türk Dünyasında Sürgün ve Göç*, İstanbul, 2015, s. 310.

GÜMÜŞ, Musa, "Osmanlı Devleti'nde Güç ve Siyaset: Namık Kemal'e Göre 1866-1869 Girit İsyanı ve Osmanlı Devleti", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (SUTAD)*, S. 39, Bahar 2016, s.89-99.

KARABULUT, Bilal, "Osmanlı'nın Zor Sınavı: Fransa'nın Tutarsız Politikaları Ekseninde Girit İsyanı (1866-1869)", *Karadeniz Araştırmaları*, S.16, Kış 2008, s.77-99.

ORAL, Mustafa, "Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Toplumsal Koşullar ve Toplum Anlayışında Değişim", *Atatürk Yolu Dergisi*, S. 47, Bahar 2011, s. 585-507.

TUKİN, Cemal, "Osmanlı İmparatorluğunda Girit İsyanları-1821 Yılına Kadar Girit", *Belleten*, C.IX, S.34, Nisan 1945, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1945, s.163-206.

_____, "Girit" *İslam Ansiklopedisi*, C.14, İstanbul, 1996. s. 85.

TÜRKMEN, Zekeriya, "Girit Adasını Osmanlı İdaresinden Ayırma Çabaları: Yunan İsyanını Takip Eden Dönemdeki Gelişmeler (1821-1869)", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, C.1, S.3, s.219,244.

IV. Süreli Yayınlar

Ahenk,

Ayın Tarihi,

Hâkimiyet-i Milliye,

İleri,

Salname-i Vilayet-i Girid,

Sırat-ı Müstakim,

Tanin,

Vakit,

Vatan,

TBMM Zabıt Ceridesi.